

7. témakör: A magyar nyelv szókészlete: jövevényszavak; török jövevényszavak az ősmagyarban, az ómagyarban és a középmagyarban

Feladat: „paradisumut”

1. A szókészlet eredetbeli rétegződése

- minden nyelv szókészlete azért jön létre, hogy lehetővé és szükségessé váljon az a beszélőközösség által megismert fogalmak elnevezésére
- a nyelv összetevői közül a szókészlet változik, reagál a beszélőközösség életében bekövetkező változásokra a leggyorsabban: új ismeretekkel új szavak keletkeznek vagy kerülnek a nyelvbe más nyelvből
- a szókészlet három fő forrásból ered:
 - ősi, eredeti szóelemek: alapvető tárgyfogalmak, tulajdonságok, cselekvések – a nyelv saját, külön élete előtti korból valók (a magyar esetében az uráli, finnugor, ugor koriak, pl.: *eb, tűz, megy, jó*) – már az uráli, finnugor, ugor korban is vehettek át más nyelvekből szavakat, pl. iráni eredetű az *arany* szavunk
 - idegen nyelvekből átvett szóelemek: minden nép kapcsolatba kerül más nyelvű népekkel > a földrajzi közelség, kellő időtartam és a gazdasági-kulturális érintkezés > nyelvi érintkezés, átvételek, pl.
 - a Kelet-Európa déli részén való huzamos magyar tartózkodás következménye: ósíráni, alán, perzsa és ótörök jövevényszavak
 - a honfoglalás után: szláv, germán és román hatások (areális) + latin (kulturális): jövevényszavak ezekből a nyelvekből
 - török hódoltság: török jövevényszavak
 - a jövevényszavak olyan eredetűnek tekintendők, ahonnan az átvevő nyelv közvetlenül kapta
 - belső keletkezésű szavak: a nyelvrokonoktól való különválás után keletkeztek és nem átvételek

2. Az idegen eredetű szavak

- nemzetközi műveltségyszavak: a nagyon sok nyelvbe behatoló szavak (nem mindig lehet megállapítani a közvetlen átadót), pl. régebbiek („vándorszavak”): *kaszárnya, must, kapitány, malom* – újabbak: *aszfalt, telefon, büfé*
- jövevényszavak: idegen nyelvből régebben átkerült szavak, pl.: *asszony* (alán), *búza* (csuvas török), *iskola* (latin)
- idegen szavak: idegen nyelvből újabban átkerült szavak, pl.: *printer, pendrive, e-mail*
- tükörszavak (kalkok): az átvevő nyelv a saját elemei segítségével lefordítja, pl. latin *materia* > *anyag*

3. Török jövevényszavak a magyarban

a török jövevényszavak három rétege mutatható ki a magyarban, amely három nyelvtörténeti korszakhoz kapcsolódik:

- az ősmagyarban (a honfoglalás előtt): ótörök (csuvas és köztörök) eredetű jövevényszavak
- az ómagyarban: kun-besenyő
- a középmagyarban: oszmán-török

3.1. Török jövevényszavak az ősmagyarban (ótörök)

- a magyar nyelv számos török nyelvvel került kapcsolatba, kölcsönzött tőlük szavakat, de az átadó nyelv pontosan már nem deríthető fel > török jövevényszavak = gyűjtőkategória
- török nyelvekkel az ugor népek már együttélésük idején is érintkeztek és vettek át tőlük szavakat (*hattyú, hód, ló, szó*), de ezek a magyarban ugor eredetűnek számítanak, nem töröknek!
- a dél-uráli különélés időszakában nem volt jelentős a török hatás
- Fekete-tenger környéke, V–IX. század:

- állandó érintkezés török nyelvű népekkel (onogurok, bolgárok, szabírok, türkök, kazárok stb.)
- nagyállattartó, vándorló, legeltető, erős hadi szervezetű népek voltak, a türkök és a kazárok pedig földműveléssel is foglalkoztak
- ezek a népek két fő török nyelvtípust beszéltek:
 - csuvasos török
 - köztörök
- a honfoglalás előtti ótörök jövevényszavaink egy részéről hangtani kritériumok alapján ki lehet mutatni, hogy a csuvasból vagy a köztörökből való, pl.
 - őstörök *r* > csuvas *r*, de köztörök > *z*, pl. magyar *ökör* < csuvas *veger*, de kirgiz *öküz* őstörök szókezdő *j* > köztörök *j*, de csuvas *sz* > magyar *sz*, pl.: magyar *szél* < csuvas *szil*, de baskir *jil*
- a honfoglalás előtt a csuvas hatás volt erősebb:
 - csuvas átvételek pl.: *térd, iker, sárga, tenger*
 - köztörök átvételek pl.:
 - nagyon korai átvétel: *harang* (< török *karan*), *homok* (< török *qumaq*) – finnugor szavainkkal fejlődtek: *k* > *h* ___ V [-pal]
 - későbbi átvétel: *kapu, korom, karó* (megmaradt a török szókezdő *k*, mert az előbbi változás addigra lezajlott)
- a honfoglalás után majd a csuvas eredetű átvétel visszaszorul a köztörök javára
- az ótörök jövevényszavak a gazdálkodás és a kultúra számos területéről valók:
 - állattartás, pl.: *bika, ökör, tinó, borjú, kecske, karám, ól, kantár, gyeplő, béklyó* (vadon élő állatok nevei is, pl.: *oroszlán, görény, sólyom, turul, béka, süllő*)
 - földművelés, pl.: *búza, árpa, borsó, kender, csalán, alma, körte, dió, gyümölcs, eke, sarló, dara, őrlő, torma, gyom, kikerics, som, kőkény*
 - letelepedés, pl.: *sátor, kapu, kút, szék, bölcső, kép, söpör, ács, szűcs, csavar, gyúr, bársony, gyűrű, gyöngy, ködmön*
 - társadalmi-szellemi-lelki élet, pl.: *gyász, tor, törvény, tanú, bér, kölcsön, érdem, bölcs, boszorkány, sárkány, igéz, búvöl, bájol, bocsát, gyaláz, bosszankodik, betű, szám, ok, ír, tolmács, idő, kor*
 - ősi fogalmak, pl.: *kar, nyak, térd, boka, gyomor, köldök, szakáll, tenger, homok, szél, sár, nyár, dél, kis ~ kicsi, apró, gyenge, öreg, kék, sárga, bátor, gyáva, gyarló, orv*

3.2. Török jövevényszavak az ómagyarban (kun-besenyő)

- a honfoglalással a magyarok kikerültek a sztyeppei török népek közvetlen hatása alól
- ettől kezdve a magyar–török érintkezés alkalmibb, és jobban követhető, melyik néppel és nyelvel:
 - **besenyő** kapcsolatok: már a honfoglalás előtt is, de a honfoglalás után lett erősebb, amikor a X–XI. században nagyobb csoportokban magyar területre költöztek
 - **kun** kapcsolatok: a XIII. században nagy tömegben települtek magyar területre
 - a kun és a besenyő jövevényszavak már nem elkülöníthetők, pl.: *komondor, kun, orosz, csősz, kalauz*
 - **káliz-izmaelita** kapcsolatok (mohamedánok), pl.: *maszlag, tőzsér, díj*

3.3. Török jövevényszavak a középmagyarban (oszmán-török)

- az oszmán birodalom megjelenésével a Balkánon **oszmán-török** érintkezés
- a 150 éves török hódoltság alatt számos oszmán-török jövevényszó érkezett
- ezek a jövevényszavak elsősorban nem a birodalom központi részéről érkeztek, hanem a Balkán korábban meghódított (szláv) részeiről

- közvetlen átvételek a törökből:
török szóvégi -i, pl.: *deli, kajsi, tepsi*
török szóvégi -e, pl.: *kefe, kávé*
- szláv (szerb–horvát) közvetítéssel:
szerb–horvát szóvégi -ija, pl.: *csizmadia, dali, haramia*
szerb–horvát szóvégi -a, pl.: *csizma*
- az oszmán-török jövevényszavak:
 - az iszlám kultúra hatását tükrözik: a török életforma szavai, pl.: *dívány, dohány, findzsa, kaftán, kávé* (közvetlen átvétel az oszmán-törökből) – Edélyben pl.: *kilim* 'szőnyeg'
 - a hadviselés szavait tükrözik, pl.: *janicsár, martalóc* (szláv közvetítéssel)
 - mindennapi élettel kapcsolatos szavak: *kajsi, tarhonya, dohány, pamut, papucs, korbács, harács*
- oszmán-török vándorszavak:
 - társasági élettel kapcsolatos műveltségyszavak: *gavallér, limonádé, paróka*
 - katonai szavak: *bomba, karabély, kaszárnya, pisztoly*